

Filip Wolański

Swój dla obcych - ziemie pruskie w Początkach krajopisarstwa... Jana Pawła Edlinga na tle XVIII-wiecznych opisów Prus Królewskich w podręcznikach geograficznych

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 539-543

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Filip Wolański

Swój dla obcych – ziemie pruskie w Początkach krajopisarstwa... Jana Pawła Edlinga na tle XVIII-wiecznych opisów Prus Królewskich w podręcznikach geograficznych

Jedną z podkreślanych przez historyków kultury staropolskiej cech składających się na postawę mieszkańców Rzeczypospolitej wobec otaczającego ich świata była jego ciekawość. Wielokrotnie zwracano uwagę na związaną z tym faktem fascynację tematyką geograficzną¹. Przejawem tego zjawiska zwłaszcza w XVIII w., było wydawanie i wznawianie w dużych ilościach, różnorodnych podręczników geograficznych². Potrzeba zdobywania przez mieszkańców Rzeczypospolitej wiedzy o świecie oznaczała również chęć poznawania geografii własnego kraju. Informacjom o Polsce poświęcano w podręcznikach geograficznych proporcjonalnie więcej miejsca niż wiadomościom o innych państwach. Nie brakowało również opracowań dotyczących tylko Rzeczypospolitej, a nawet poszczególnych jej prowincji. Wśród opisywanych obszarów Polski można znaleźć dużo informacji o Prusach Królewskich.

Ich obraz wyłaniający się z lektury podręczników geograficznych trzeba traktować nie tylko jako przykład wykładu przeznaczanego dla osób zdobywających wykształcenie. Stanowi on również wyraz szerszych poglądów na temat tej części Rzeczypospolitej, wyznawanych przez polskie elity intelektualne tamtej epoki. Zdawano sobie sprawę ze specyfiki i znaczenia województw pruskich. Obszerne partie tekstu poświęcone ich szczegółowemu opisowi można odnaleźć na kartach wszystkich najważniejszych opracowań dotyczących geografii Rzeczypospolitej napisanych w XVIII w. Wśród autorów podręczników, których trzeba wymienić, znalazł się gdańszczanin Jan Piotr Edling³. Należał on do grupy fachowców, którzy pochodzili z Prus Królewskich i brali udział w reformowaniu systemu edukacji w Rzeczypospolitej jeszcze przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej. Obok zasłużonego dla nauk ścisłych Michała Hube, Edling był jednym z wybitniejszych Prusaków działających w Warszawie. Do stolicy został zaproszony prawdopodob-

---

1 Por. B. Rok, *Stosunek do obcych narodów w świetle polskich kompendiów geograficznych XVIII w.*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 1059, Historia LXXI, Wrocław 1988, ss.105–115; idem, *Zagraniczne podróże Polaków w pierwszej połowie XVIII w.*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. XLVII, 1992, z. 1–2, ss. 171–178; H. Dziechcińska, *O staropolskich dziennikach podróży*, Wrocław 1991; M. E. Kowalczyk, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2005.

2 Por. J. Lewicki, *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie ministerium Oświaty*, Lwów – Warszawa 1910; K. Augustowska, *Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII w. w Polsce*, Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku, R. V/VI, 1963–1964, ss. 215–220; idem, *Geografia w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku, R. IV, 1962, ss. 327–355; S. Lipko, *Podręczniki geografii w szkołach polskich XVIII w.*, *Rozprawy z Dziejów oświaty*, t. 9, Wrocław 1966.

3 J. Hulewicz, *Edling Jerzy*, *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 6, Kraków 1948, s. 202; J. Wojakowski, *Nowożytnie treści w księgozbiore Szkoły Rycerskiej*, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach i księgozbiorach polskiego oświecenia*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, ss. 100–101.

nie przez Adama Kazimierza Czartoryskiego i podjął pracę jako wykładowca w Szkole Rycerskiej. Oprócz geografii nauczał także arytmetyki, historii powszechnej, łaciny, a także francuskiego i niemieckiego. Owocem jego pobytu w stolicy był podręcznik geografii zatytułowany *Początki krajoznawstwa ku pożytkowi Akademii Rycerskiej Korpusu Kadetckiego...*⁴, wydany w Warszawie w 1768 r. nakładem Towarzystwa Literatów w drukarni (Wawrzyńca) Mitzlera de Kolofa. Swoją pracę Edling ofiarował królowi. W dedykacji skomponowanej w formie panegiryku na cześć Stanisława Augusta można odnaleźć odniesienia do gdańskiego pochodzenia autora, który przyznawał, że jest „w języku polskim nieudolny”. Podręcznik skonstruowany został jako zbiór pytań i odpowiedzi i zawierał obok informacji o Rzeczypospolitej także wiele wiadomości o innych krajach Europy oraz pozostałych kontynentach (np. o Ameryce). Sposób, w jaki napisane zostały *Początki krajoznawstwa...*, umożliwiał również wykorzystanie podręcznika do pracy ze znajdującymi się w Szkole Rycerskiej mapami. Warto dodać, że książka Edlinga stała się głównym kompendium wiedzy z zakresu geografii w Korpusie Kadetów.

Wśród innych autorów podręczników, którzy poświęcili uwagę Prusom Królewskim, trzeba wymienić Michała Wawrzyńca Sałtuszewicza, Władysława Łubieńskiego, Antoniego Mikuckiego, Hilariona Karpińskiego, Karola Wyrwicza i Franciszka Siarczyńskiego⁵.

W sposobie prezentowania poszczególnych regionów Rzeczypospolitej na kartach kompendiów geograficznych istniało wiele podobieństw. Pierwsze informacje odnoszące się do położenia Prus Królewskich można było odnaleźć przy okazji opisu granic Rzeczypospolitej, jednak nie były one przedstawiane w sposób dokładny. Łubieński w *Europie z części świata nayprzedniejszej...* pominął informacje o polskiej części Prus, informując czytelnika jedynie o posiadanym dostępie do Morza Bałtyckiego, podobnie czynił w *Krótkim zebraniu Geografii...* Antoni Mikucki⁶. Edling co prawda wymienił Prusy, jednak nie dodał rozróżnienia, o które Prusy mu chodzi⁷. Podobnie postąpił Karol Wyrwicz w uważanym za jeden z najlepszych polskich podręczników w XVIII w. *Geografii powszechnej czasów terażniejszych...*⁸.

Przy okazji wymieniania prowincji Rzeczypospolitej podkreślano, że Prusy Królewskie stanowią część Wielkopolski. Najczęściej umieszczano je na końcu listy ziem wchodzących w jej skład. Za przykład tego rodzaju ujęcia może posłużyć *Compendium geograficzne...* Sałtuszewicza oraz podręczniki Edlinga i Wyrwicza⁹. W większości opracowań wyraźnie wyodrębniano trzy województwa: chełmińskie, malborskie i pomorskie oraz księstwo warmińskie – z których składały się Prusy Królewskie. Sałtuszewicz podkreślał: „te 3 województwa z X. Warmińskim y kaszubami są Prusy Królewskie zwane, ztąd że do Królestwa Polskiego należą”¹⁰. Mikucki w swoim podręczniku wprowadził rozróżnienie na Prusy polskie, do których zaliczył województwa chełmiń-

4 J. P. Edling, *Początki krajoznawstwa ku pożytkowi Akademii Rycerskiej Korpusu Kadetów w Warszawie*, Warszawa 1768.

5 E. Rostworowski, *Łubieński Władysław*, PSB, t. 18, ss. 505–511; R. Leszczyński, *Mikucki Antonii*, PSB, t. 21, ss. 169–170; S. Herbst, *Karpiński Hilarion*, PSB, t. 12, s. 110; *Dziesięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy*, pod red. B. Olszewicza, Warszawa 1967, ss. 117–157.

6 W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach – geograficznie, chronologicznie i historycznie określony*, Wrocław 1740, ss. 376–377.

7 J. P. Edling, op. cit., s. 26.

8 K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów terażniejszych*, Warszawa 1770, s. 254.

9 M. W. J. Sałtuszewicz, *Compendium geograficzne*, Kraków 1746, ss. 89–91; K. Wyrwicz, op. cit.; A. Mikucki, *Krótkie zebranie geografii naturalnej i historycznej ku pożytkowi młodzi szlacheckiej uczącej się w konwiktach xx szkół pobożnych*, Wilno 1776, ss. 27–30; J. P. Edling, op. cit., ss. 30–31.

10 M. W. J. Sałtuszewicz, op. cit., s. 91.

skie, malborskie i księstwo warmińskie oraz na Pomorze tworzone przez województwo pomorskie z Gdańskiem. Niektórzy uzupełniali informacje, opisując granice województw. Łubieński, prezentując województwo pomorskie pisał: „oblane na północy Morzem Bałtyckim, na Zachód Pomerania Brandebursk, na Południe woiewództwem Inowrocławski, a na Wschód Wisła je dzieli od Chełmskiego y Malborskiego Woiewództwa¹¹”. Nie wszyscy autorzy zamieszczali informacje o podziałach na powiaty i ziemie. Zrobił to Wyrwicz. Łubieński przedstawiał wiadomości na ten temat niekonsekwentnie, wspominając o podziale powiaty tylko w województwie pomorskim.

Najwięcej miejsca poświęcano opisowi miast pruskich. Uwagę wszystkich autorów przyciągał Gdańsk, o którym wspomniano nie tylko w związku z przekazywaniem wiadomości o Prusach Królewskich. Opisywano Gdańsk jako jedno z największych miast Rzeczypospolitej oraz pośrednika w handlu Polski z innymi krajami. Taki opis Gdańska zamieścił Łubieński. Pisząc o fortyfikacjach miasta podkreślał, że: „podczas wielu wojen mocno się zawsze stawało nieprzyjaciółom”. Zaznaczał, że szczególnie twardo opierało się Szwedom. Jego zdaniem było to najwierniejsze wobec Rzeczypospolitej miasto pruskie, choć przypominał, że zbuntowało się za panowania Stefana Batorego. Chwaląc architekturę Gdańska, pisał: „Miasto to w sobie piękne, zawsze czyste, kamienice ma wysokie pod jedną linią, a przed każdą ganeczki i drzewa orzechowe włoskie, ulice zaś lubo długie, ale ciasnością swoją ćmią lustr miasta”. W superlatywach pisał również o zasięgu handlu prowadzonego nad Motławą, wymieniając wśród krajów, z którymi prowadzona była wymiana: Anglię, Holandię, Francję, Hiszpanię, Portugalię, Włochy, Moskwę, Szwecję, Danię. Sporo uwagi poświęcił również przedstawieniu organizacji władz miejskich, jednak wspominając o przywilejach Gdańska, odsyłał czytelników do innych autorów. Zwracał również uwagę na obecność w mieście ludności różnych wyznań, wśród których oprócz luteran i katolików wymieniał: kalwinów, anabaptystów, kwaków i żydów. Opisując okolice Gdańska, wspominał o twierdzy Minda, czyli Wisłoujściu, o Górze Biskupiej, stanowiącej część systemu umocnień miasta oraz o położonych w ogrodach rezydencjach mieszczańskich¹². Opis Gdańska w *Geografii powszechnej czasów terażniejszych...* Wyrwicza był mniej barwny niż przekaz Łubieńskiego, zawierał jednak najważniejsze informacje o mieście. Jezuita przedstawił jego położenie, rozmiary handlu, najważniejsze budowle. Nie pominął również twierdzy Wisłoujście oraz ogrodów i willi gdańszczyzan pod miastem¹³. Antoni Mikucki w dużej mierze opierał się w swoim podręczniku na informacjach pochodzących z dzieł Łubieńskiego i Wyrwicza. Za biskupem powtarzał opis położenia miasta oraz ocenę jego władz. Za Wyrwiczem cytował ilość łasztów wywożonego zboża oraz przyjmowanych przez port towarów¹⁴. Inni autorzy nie rozwinęli w swoich tekstach opisu Gdańska. Edling wspominał o nim jedynie jako o ważnym porcie, stolicy województwa pomorskiego oraz mieście mającym prawo wysłać swoich przedstawicieli na sejm¹⁵. W lakonicznym podręczniku Franciszka Paprockiego *Europa z części świata nayprzedniejsza...* wzmianka o Gdańsku jako porcie to zarazem jedyna informacja odnosząca się do Prus Królewskich¹⁶.

O pozostałych wielkich miastach pruskich pisano mniej niż o Gdańsku, choć nie pomijano ich milczeniem. Wyrwicz poświęcił sporo uwagi Toruniowi, który przedstawił jako „pięknie zabudowany chociaż nie ludny”. Chwalił miasto za „sławne pierniki – i delikatne kiełbasy¹⁷”. Informa-

11 W. Łubieński, op. cit., s. 405.

12 W. Łubieński, op. cit., ss. 406–407.

13 K. Wyrwicz, op. cit., s. 275.

14 A. Mikucki, op. cit., s. 30.

15 J. P. Edling, op. cit., s. 26, 45, 52.

16 F. Paprocki, op. cit., s. 21.

17 K. Wyrwicz, op. cit., ss. 272–273.

cje o Toruniu można było również zaczerpnąć z *Lexyconu Geograficznego* Hilariona Karpińskiego, który oprócz wiadomości o długim moście przez Wisłę oraz wzmianki o szwedzkich oblężeniach miasta, przypominał, że urodził się w nim Mikołaj Kopernik „nowego systemu maszyny świata wynalazca”¹⁸. Opisując Elbląg, Łubieński akcentował fakt, iż jest to miasto „zmocnione zamkiem i ufortyfikowane”, dodawał również, że jest to miasto „handlowne”, w którym można „ogłądać wiele pięknych fabryk”¹⁹.

Opis mniejszych miast pruskich był okazją do przedstawienia wielu informacji szczegółowych o geografii, historii oraz systemie politycznym Prus Królewskich. Podręcznik Wyrwicz podawał, że było ich dwadzieścia siedem. Łubieński, Wyrwicz i Mikucki większą uwagę zwracali na Malbork i Grudziądz, gdzie odbywały się sejmiki generalne²⁰. Opis województwa chełmińskiego zaczynał się od Chełmna, które w wielu podręcznikach chwalono za położenie i przypomniano o krzyżackich tradycjach związanych z historią miast. Odniesienia do tej tradycji czyniono również przy opisie Malborka²¹. Wymieniano również miasta, w których miały siedzibę sądy. Często uzupełniano opis wzmiankami o kościołach lub klasztorach. Czasami dodawano również informacje o ich położeniu w stosunku do większych lub zdaniem autorów ważniejszych miast.

W szczególny sposób opisywano obszar księstwa warmińskiego. Podkreślano jego specyficzny charakter. Mikucki zaznaczał, że: „Księstwo Warmińskie leży przy województwie Malborskim”. Za Łubieńskim dodawał również, że biskup jest tu „panem absolutnym: jako sądzącym wszystkie sprawy bez apellacyi”²². Wśród opisywanych miast najczęściej wymieniano Olsztyn jako Allenstien, Lidzbark jako Heilsberg, Braniewo oraz Frombork. Podawano przeważnie nazwy niemieckie lub niemieckie i polskie. Długą listę miast warmińskich zamieścił w swoim podręczniku Wyrwicz²³.

W niemal wszystkich podręcznikach wspomniano o Żuławach, które opisywano najczęściej przy okazji prezentowania informacji o Gdańsku, Elblągu lub Malborku, a także przekazując wiadomości na temat Wisły i jej odnóg u ujścia do Bałtyku. Dostrzegano wysoki poziom rolnictwa oraz osadnictwo olenderskie na tym terenie. Często wspomniano również o bogactwie Żuław.

Szczególny rodzaj informacji związanych z opisem Prus Królewskich przekazują teksty podręczników odnoszące się do realiów po pierwszym rozbiórce Polski. Można w nich odnaleźć różnego rodzaju postawy autorów i wydawców. We wznowionym w 1794 r. podręczniku Wyrwicza zdumiewa zupełny brak informacji o zmianach, które zaszły w przebiegu granic. Tekst nie został zaktualizowany. Podręcznik Mikuckiego również zdaje się nie zawierać odniesień do zmian, jakie zaszły. Choć został wydany w 1776 r., opisuje sytuację sprzed 1772 r. Dopiero w zakończeniu rozdziału poświęconego Polsce autor umieścił informacje o rozbiorach, a przedstawiając nowy przebieg granic, odniósł się również do traktatów, które Rzeczpospolita zawarła z sąsiadami, rezygnując ze swojego terytorium. Mikucki dodawał jednak, że było to jedynie zatwierdzenie stanu faktycznego, który powstał w wyniku zaboru. W odniesieniu do ziem Prus Królewskich przedstawiał nowe granice z Gdańskiem jako enklawą polską oraz Toruniem, który jako jedyne miasto województwa chełmińskiego pozostał przy Polsce. Podkreślał również, że król pruski wyrzekł się dalszych pretensji terytorialnych „do innych powiatów polskich”²⁴.

18 H. Karpiński, *Lexycon geograficzne*, Supraśl 1766, s. 560.

19 W. Łubieński, op. cit., s. 404.

20 K. Wyrwicz, op. cit., s. 272; A. Mikucki, op. cit., s. 27; W. Łubieński, op. cit., s. 403.

21 A. Mikucki, op. cit., ss. 27–29.

22 W. Łubieński, op. cit., s. 404; A. Mikucki, op. cit., s. 30.

23 K. Wyrwicz, op. cit., ss. 274–276.

24 A. Mikucki, op. cit., ss. 51–52.

W *Geografii...* Franciszka Siarczyńskiego wydanej w latach 1790–1794, informacje o ziemiach Prus Królewskich podane zostały w części poświęconej opisowi Królestwa Pruskiego we fragmencie na temat Prus Zachodnich²⁵. Autor nie wspominał o rozbiorach. Jedynym zarzutem wobec Prus była wzmianka o szkodliwości wysokich celi nałożonych na towary z Rzeczypospolitej. Odnosząc się do polskiej tradycji tych obszarów, przypominał o sejmikach generalnych w Grudziądzu, choć wspominał jednocześnie o twierdzy wzniesionej tam przez Fryderyka II. Podobnie jak i w starszych podręcznikach używał niemieckich i polskich nazw opisywanych miejscowości.

Obraz ziem pruskich wyłaniający się z lektury XVIII-wiecznych podręczników geografii ukazuje region mocno wpisany w tradycję pierwszej Rzeczypospolitej. Autorzy przedstawiając charakter tych terenów odnosili się do ich wielokulturowego dziedzictwa bez uprzedzeń i wrogości. Obiektywny ton narracji w podręcznikach świadczy o dążeniu ich autorów, przede wszystkim do przekazania wiedzy, mimo dramatycznych wydarzeń, które dotknęły Polskę w XVIII w.

**Das Eigene für die Fremden -Preussenland in „Początki krajopisarstwa...”
[„Anfänge der Landbeschreibung...”] von Jan Paweł Edling
im Bezug auf Schilderungen des Königlichen Preussens
in landeskundlichen Handbüchern des 18. Jhs.**

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel befasst sich der Autor mit der Analyse von mehreren Beschreibungen Preussens, die in sieben, im 18. Jh. auf dem Gebiet polnischer Adelsrepublik veröffentlichten Handbüchern und geographischen Kompendien beinhaltet wurden.

Die Verfasser damaliger Lehrbücher stellten die einzelnen Kreise Königlichen Preussens und deren geographische Lage im Bezug auf andere Gebiete Polens dar. Üblicherweise wurden auf mehreren Seiten preussische Großstädte, vor allem Danzig und Thorn, beschrieben. Auch Schilderungen von Kulm und der Marienburg tauchen in polnischen Handbüchern regelmäßig auf, was auf die Geschichte und politische Bedeutung dieser Orte hinweist. Zum wichtigen und sich wiederholenden Thema wurde das ermländische Bistum als eine Region, die sich durch einen besonderen politischen und juristischen Status auszeichnete.

Das anhand von alten Handbüchern rekonstruierbare Bild preussischer Gebiete zeigt eine Region, die von der Tradition polnischer Adelsrepublik untrennbar zu sein scheint. Die Autoren des 18. Jhs. schildern den spezifischen Charakter Preussens und, ohne Vorurteile oder Feindlichkeit, weisen auf sein multikulturelles Erbe hin.

Übersetzt von Magdalena I. Sacha

---

²⁵ F. Siarczyński, *Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne krajów i narodów we czterech częściach świata*, Warszawa 1794, t. 2, ss. 458–467.